

Transformation of the judicial system and its impact on the legal status of peasants of the Right-Bank Ukraine in the late 18th and early 19th centuries

Andrii V. Shevchuk

State University «Zhytomyr Polytechnic»
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)
email: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>

Abstract.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the changes in the judicial system of the Right-Bank Ukraine after its incorporation into the Russian Empire and their impact on the legal status of the serfdom in the late 18th and early 19th centuries. **The methodological basis of the study** is the principles of historicism and scientific objectivity, as well as critical, systematic and comparative analysis of sources. The application of these methods and principles made it possible to study the transformation of the judicial system and the legal status of peasants in dynamics and in aggregate, taking into account all contradictory factors. The use of various methods made it possible to trace, on the example of the Right-Bank Ukraine, the impact of Russian imperial legislation on the events and processes which regulated the activities of judicial institutions and determined the legal status of landed peasants. **Conclusions.** The incorporation of the Right-Bank Ukraine into the Russian Empire led to significant changes in the judicial system of the region and affected the legal status of serfs. There was a transition from the manorial (patrimonial) court to the imperial court system, where criminal cases of serfs for medium and serious crimes were considered by state judicial institutions. The introduction of the "Statute on the Administration of the Provinces of the Russian Empire" in 1775 and further reforms by Paul I formed a new structure of judiciary on the Right Bank. An analysis of court practice shows that serfs were subject to trial for a wide range of criminal offenses, with a tendency to mitigate punishments compared to the norms of the Lithuanian statutes and imperial justice. The supreme power sought to establish control over the proceedings against serfs, limiting the power of landlords in criminal cases to minor offenses. The judicial system became a tool for integrating the Right Bank into the imperial space, but at the same time retained certain elements of local specificity.

Keywords: Right-Bank Ukraine, judicial system, serfdom, Russian Empire, criminal justice, Third Lithuanian Statute, and imperial legislation.

Трансформація судової системи та її вплив на правовий статус селян Правобережної України наприкінці 18 - на початку 19 ст.

Андрій Шевчук

Державний університет «Житомирська політехніка»
доктор історичних наук, доцент (Україна)
email: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/AAQ-7690-2020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920353200>

Анотація.

Метою статті є комплексний аналіз змін у судовій системі Правобережної України після інкорпорації до складу Російської імперії та їх впливу на юридичне становище кріпосного селянства в період кінця XVIII – початку XIX ст. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму та наукової об'єктивності, а також критичний, системний та порівняльний аналіз джерел. Застосування цих методів і принципів дозволило дослідити трансформацію судової системи та правового статусу селян у динаміці та сукупності, враховуючи всі суперечливі чинники. Використання різних методів дало можливість відстежити на прикладі Правобережної України дію російського імперського законодавства на події і процеси, що регламентували діяльність судових установ та визначали правовий статус поміщицьких селян. **Висновки.** Інкorporація Правобережної України до складу

Російської імперії призвела до суттєвих змін у судовій системі регіону та вплинула на правовий статус селян-кріпаків. Відбувся перехід від доміняльного (патримоніального) суду до імперської судової системи, де кримінальні справи кріпаків за злочини середньої тяжкості та тяжкі розглядалися державними судовими установами. Запровадження «Учрежденный для управления губерний» 1775 р. та подальші реформи Павла I сформували нову структуру судових органів на Правобережжі. Аналіз судової практики показує, що селяни-кріпаки підлягали суду за широкий спектр кримінальних злочинів, при цьому спостерігалася тенденція до пом'якшення покарань порівняно з нормами Литовських статутів та імперського судочинства. Верховна влада прагнула встановити контроль над судочинством щодо кріпаків, обмежуючи владу поміщиків у кримінальних справах дрібними правопорушеннями. Судова система стала інструментом інтеграції Правобережжя до імперського простору, але водночас зберігала певні елементи місцевої специфіки.

Ключові слова: Правобережна Україна, судова система, кріпосне селянство, Російська імперія, кримінальне судочинство, Третій Литовський статут та імперське законодавство.

Постановка проблеми. Наприкінці 18 ст. в історії Правобережної України відбулися різкі зміни: замість Речі Посполитої з її шляхетською демократією та слабкою королівською владою прийшла абсолютистська Російська імперія з вимогами повного підпорядкування верхній владі. Запровадження Катериною II 1775 р. «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи» повинно було наблизити систему управління до європейського взірця. Проте імперська реальність виявила, що населення не готове до таких змін, які вимагали від еліт ініціативності, бажання служити і вдосконалювати свої skills. Передусім складнощі виникли у судовій сфері, де здібні дворяни прагнули реалізувати свої амбіції на військовій або статській службі, але аж ніяк не на виборній в судових установах. Аналогічно для купців та міщан пріоритетною була професійна діяльність, а не виборні посади у магістратах і ратушах які вони оцінювали як повинність. Найгірша ситуація була з представниками вільного сільського населення (державні селяни, однодвірці та інші), частина з обраних яких була навіть неграмотна. Проте, якщо остання категорія населення отримала свою розправну судову систему, то численні кріпаки залишилися позбавленими свого станового суду і верховна влада повинна була вирішити це питання. З іншого боку, на захоплених правобережних територіях імперській владі потрібно було здобути лояльність не лише польської шляхти, але й українського селянства, щоб у випадку незадоволення перших використати кріпаків у своїх інтересах (особливо це проявилось під час придушення Січневого повстання 1863–1864 рр.). Очевидно, що для здобуття прихильності варто було використати у т. ч. й імперське судочинство. Судова влада зазнала трансформацій після інкорпорації правобережних територій, що проявилось у встановленні контролю адміністративної влади над судовими структурами шляхом обов'язкового ревізування кримінальних проваджень та схвалення вироків цивільними губернаторами та звітування про роботу судів першої інстанції.

Аналіз джерел та досліджень. Проблематика юридичного становища селян-кріпаків та еволюції судочинства на теренах Правобережної губернії в період кінця XVIII – початку XIX століть залишається недостатньо дослідженою в історіографії. Наявні наукові розвідки не дають вичерпного та неупередженого висвітлення цих аспектів, що вказує на необхідність подальшого ґрунтовного вивчення даної теми. Інтерпретація юридичного становища поміщицького селянства зазнавала трансформацій залежно від історичного контексту, часто набуваючи більшою мірою ідеологічного, аніж об'єктивно-наукового характеру. Дослідження цієї проблематики нерідко відображали домінуючі політичні парадигми та соціальні настрої відповідних епох, що впливало на формування історіографічних концепцій та їх подальшу еволюцію.

З дорадянських дослідників О. Градовський переконував, що добре організований згідно «Учрежденный...» 1775 р. управлінський та судовий апарат мав забезпечити якісне управління. Позитивними були і широкі повноваження губернатора, який наглядав за кримінальними справами та міг зупинити судові рішення (Градовский, 1866, с. 202, 225–228). Й. Гессен акцентував увагу на вадах судової системи, що проявлялося у судовій тяганині, заплутаності судочинства, «інквізиційності» процесу, залежність юстиції від адміністрації (Гессен, 1905, с. 8–16). М. Клочков, оцінюючи зміни за Павла I, переконував у запиті верхньої влади на гнучких і дисциплінованих чиновників, а не виборних посадовців. Водночас у західних губерніях, хоча й були поступки регіональним елітам у судовій сфері, проте адміністративне управління та фінансове забезпечення залишилося таким, як і в решті губерній (Клочков, 1916, с. 407–433).

Дослідники радянського періоду «змушені» були розглядати питання як судової влади, так і юридичного статусу селян-кріпаків виключно з «класових» позицій. І. Ємельянова зауважувала процвітання, хабарництва, шахрайства та інших зловживань у судах (Ємельянова, 1962, с. 23). М. Павлова-Сільванська звертала увагу, що у повітах влада була віддана дворянству (Павлова-

Сильванская, 1964). А. Дубровіна, характеризуючи судову систему в українських губерніях, оцінює її як класову у «дворянсько-поміщицькій» державі. Суди ж стали знаряддями для здійснення «диктатури дворянства», де окрім тяганини, корупції, спостерігалася залежність суддів від канцелярського апарату (Дубровіна, 1966, с. 77, 82–86). П. Щербина основною вадою тогочасної судової системи уважав її становість і нерівність обвинувачених, які за одні й ті ж самі злочини отримували різні покарання. Проведення судової реформи Павла I він пояснював особистими мотивами та переконував, що діяльність судових установ цього періоду по суті нічим не відрізнялася від річпосполитських часів до інкорпорації (Щербина, 1974, с. 36–58).

Трансформації суспільно-політичного устрою після розпаду Радянського Союзу створили сприятливі умови для переосмислення історичних процесів. Це відкрило нові перспективи для дослідження судової системи кінця XVIII – початку XIX ст. з позицій наукового об'єктивізму. Сучасні історики отримали можливість застосовувати більш виважені та неупереджені підходи до аналізу правових інститутів зазначеного періоду, спираючись на широку джерельну базу та використовуючи новітні методологічні інструменти. Такий підхід дозволяє глибше та всебічніше висвітлити особливості функціонування та еволюції судочинства в контексті соціально-економічних та політичних реалій того часу. О. Каменський переконує, що мати незалежний суд у той час було неможливо через відсутність підготовлених кадрів (Каменський, 2001, с. 429–430). Л. Пісарькова акцентує увагу, що реформи Павла I мали наслідком зміну характеру судової влади – вона втратила становий і виборний характер, а відновлення на окраїнах привілеїв і національних особливостей обмежилось елементами річпосполитського судівництва (Пісарькова, 2007, с. 498, 501). Р. Вортман оцінює роботу судів у Російській імперії з точки зору захисту інтересів соціальної та політичної еліти, а підсудні не мали права на юридичний захист (Уортман, 2004, с. 121–122). І. де Мадаріага, характеризуючи підсудність кріпаків, розрізняла систему покарання за незначні та важкі злочини (Мадаріага, 2002, с. 162). Згідно з твердженням Д. Бовуа, відновлення Павлом I локальної судово-адміністративної системи, зокрема механізму формування судів, було спрямоване на збереження домінування польської шляхти у суспільному та аграрному секторах, що тривало до Польського повстання 1830–1831 рр. (Бовуа, 2007, с. 152, 155). П. Гут, аналізуючи патримоніальну (у вітчизняній історіографії «домініальну»¹. – Авт.) систему судочинства у Пруссії 1740–1849 рр., відзначає особливості її функціонування в Польщі, де ці суди фактично діяли поза державним контролем, що обмежувало можливості влади ефективно підтримувати землевласників. Примітним є спостереження дослідника щодо стратегії верховної влади, яка, прагнучи забезпечити лояльність дворянства, делегувала йому широкі повноваження місцевого управління, включаючи земельні, судові та патронажні, що не лише сприяло розвитку фільваркового господарства, але й перетворило патримоніальний суд на інструмент соціального контролю та дисциплінування сільського населення (Gut, 2013, s. 10–11). О. Ільїн, розглядаючи реформи Павла I у судовій сфері, стверджує, що імператор прагнув не до реставрації старого устрою, а до формування централізованої та підконтрольної державі судової системи з певними регіональними особливостями (Ільїн, 2016, с. 26–27).

Комплексне дослідження судової системи зазначеного періоду ускладнюється низкою факторів, включаючи незадовільний стан збереження архівних матеріалів, значний обсяг документації, розпорошеної по різних архівних установах України (десятки тисяч одиниць зберігання повітових і губернських головних судів у відповідних фондах Центрального державного історичного архіву (м. Київ) та Державних архівах Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Волинської, Рівненської областей), а також міждисциплінарний характер проблематики, що знаходиться на стикові історичної науки та юриспруденції.

Метою статті є комплексний аналіз змін у судовій системі Правобережної України після інкорпорації до складу Російської імперії та їх впливу на юридичне становище кріпосного селянства в період кінця XVIII – початку XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція земель Правобережжя до складу Російської імперії, що характеризувалася абсолютистською формою правління, спричинила суттєві трансформації не лише в адміністративній структурі регіону, але й значно вплинула на соціально-правовий статус різних верств суспільства: шляхту, духовенство, містян та селянство. Ці зміни охопили широкий спектр аспектів життєдіяльності населення, зумовивши

¹ У вітчизняній історіографії використовуються терміни «домініальний» та «доменіальний» (Попелюшко, 2016). Термін «домініальний суд» (від лат. *dominium* – володіння, власність) частіше зустрічається в історичній літературі і більш точно відображає суть явища. Він вказує на суд, що здійснювався власником маєтку (доміну) над залежними від нього селянами. Термін «доменіальний суд» (від фр. *domaine* – володіння, маєток) також використовується, особливо в контексті досліджень, пов'язаних з французькою історією або впливом французької правової традиції. Враховуючи, що на територіях, які входили до складу Речі Посполитої, використовувалася латинська юридична термінологія, більш коректним терміном буде «домініальний суд».

перереформатування усталених соціальних, економічних та правових відносин відповідно до нових імперських реалій.

У Речі Посполитій, з його привілейованим станом – шляхтою, селяни-кріпаки були позбавлені кваліфікованого й об'єктивного судочинства. У Третньому Литовському статуті (артикул 1 розділу 14 «Про спійманого з поличним слугу і підданого чийогось, куди мають бути ведені» (Третій Литовський статут, 2004, с. 329–330)) було передбачено окрему процедуру для тих кріпаків, що були затримані безпосередньо під час вчинення кримінального злочину у маєтку свого господаря – вони передавалися до домінального суду. Якщо ж селянина спіймали за межами маєтку, то його могли повернути власнику, щоб той здійснив судочинство або передати до ґродського суду. Якщо ж протягом двох тижнів поміщик чи його урядник не здійснили правосуддя, потерпілий звертався до ґродського суду, який чинив суд (Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П., 2004, с. 512). Згідно артикулу 3 цього ж розділу, злочин, вчинений на «гарячому вчинку», незалежно від станової приналежності, потрапляв під юрисдикцію ґродського суду (Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П., 2004, с. 513). Констатуємо, що в Речі Посполитій головну роль відігравав домінальний суд, хоча за певних умов кримінальне судочинство здійснював, як і у випадку зі шляхтичами, ґродський суд.

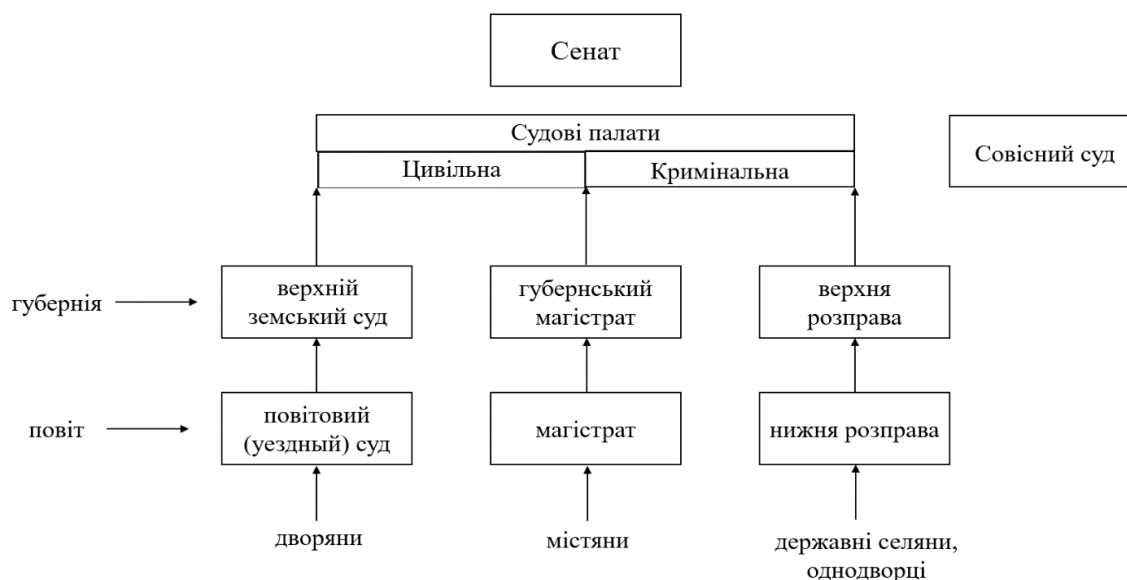
Натомість абсолютно протилежною була ситуація в Російській імперії. В. Ключевський (1841–1911 рр.), аналізуючи обсяг влади поміщиків над кріпаками у XVII ст., переконував у її обмеженості сферами землекористування, цивільних справ та дрібних правопорушень. Важливо, що поміщикам заборонялося розглядати кримінальні справи своїх селян. «Соборне уложення» 1649 р. встановлювало суворі санкції за порушення цієї заборони. Якщо поміщик самовільно карав кріпака за розбій замість передачі справи до губного суду, він ризикував втратити своє помістя. Безпомісні власники кріпаків за такі дії підлягали тілесному покаранню батоґом. Однак у XVIII ст. ситуація змінилася, адже законодавство цього періоду не давало чіткого визначення меж поміщицької влади, у деяких випадках навіть розширюючи її. Згідно указу 1760 р. землевласники отримали право висилати своїх кріпаків на поселення до Сибіру. Ця еволюція законодавства відображає поступове посилення влади поміщиків над кріпаками протягом XVII–XVIII ст., від обмеженої юрисдикції до більш широких повноважень, включаючи право на заслання (Ключевський, 2005, с. 880). Проте, переслідування кріпосних селян за кримінальні злочини залишилося прерогативою імперського судочинства. 18 жовтня 1770 р. Катерина II у власноруч написаному генерал-прокурору указі застерігала поміщиків від втручання в судову владу, адже кріпаки не підпадали під «домашнє слідство» за втечу, крадіжку та схожий злочин (ПСЗРИ, т. 19 (1770–1774), №13516). Фактично законодавство XVIII ст. щодо прав поміщиків над кріпаками характеризувалося певною суперечливістю. З одного боку, спостерігалася тенденція до розширення поміщицької влади, а з іншого – робилися спроби обмежити її, особливо у сфері кримінального правосуддя. Це відображає складність балансування між інтересами поміщиків та намаганнями держави зберегти контроль над судочинством навіть щодо кріпаків. Реальний стан справ демонструє спостереження І. де Мадаріаґи: теоретично поміщики виступали суддями всіх скоєних їхніми кріпаками дрібних злочинів (крадіжки, бійки, пияцтво та безлад), стосовно інших кріпаків чи вільних селян. За тяжкі злочини (вбивство і розбій) обвинувачені потрапляли під юрисдикцію державних судів (Мадаріаґа, 2002, с. 162). А. Долґих у своїх дослідженнях звертає увагу на практику заслання кріпаків до Сибіру на поселення за рішенням судових інстанцій. Важливо зазначити, що таке покарання застосовувалося лише у випадках, коли було скоєно злочин або існувала обґрунтована підозра у його вчиненні. За часів правління Олександра I ця система покарань зберігалася. Зокрема, продовжувало діяти положення про заслання осіб, визнаних винними у скоєнні злочинів за судовим вироком (Долґих, 2013, с. 74–84).

Проте й система покарань еволюціонувала. 1811 р. було *вчергове* (курсив. – Авт.) підкреслено, що депортація кріпаків до Сибіру на поселення за серйозні правопорушення (крадіжка на суму більше 100 рублів, систематичне злочинство чи бродяжництво), здійснювалася не за примхою поміщика, а виключно на підставі судового рішення. Натомість, для менш тяжких проступків (дрібні крадіжки, шахрайство, зловживання алкоголем чи непокора), заслання до Сибіру за ініціативою поміщика було заборонено. У таких випадках передбачалося застосування м'якших форм: легке тілесне покарання з подальшим поверненням додому або утримання в робітних домах. Важливо зазначити, що ці менш суворі заходи могли бути застосовані без судового втручання, лише за рішенням поміщика (ПСЗРИ, т. 31 (1810–1811), №24707). Є. Панін, досліджуючи повітові суди Мордовії, аналізує спектр злочинів, скоєних кріпаками, які підпадали під юрисдикцію тогочасних органів правосуддя. Серед таких правопорушень він виділяє навмисне членушкодження з метою уникнення рекрутської служби, втечі селян від поміщиків, випадки вбивств та крадіжок. До цього переліку також входять підпали, незаконна вирубка лісу та різноманітні злочини на побутовому ґрунті. Автор зазначає, що злочини проти віри, хоча й траплялися рідше, теж належали до компетенції судових органів того часу (Панін, 2006, с. 19).

Для суду над кріпаками за середні та тяжкі злочини використовувалися повітові (рос. – уездные) суди, засновані згідно «Учреждений...» 1775 р. (розд. XV, ст. 193–208 (ПСЗРИ, т. 20 (1775–1780), №14392)). До складу установи входили повітовий суддя (8 клас за Табеллю про ранги) та двоє засідателів (9 клас), обрані дворянством на три роки та схвалені губернатором. Якщо ж упродовж трьох років хтось з обраних помирав або ще з якоїсь причини вибував, то нові вибори не проводилися, а верхній земський суд повинен був визначити кандидатуру, котру мав схвалити намісник краю.

Додаток 1.

Судова система Російської імперії згідно «Учреждений...» 1775 р.

Юрисдикція повітового суду полягала в розгляді як кримінальних (убивства, крадіжки, розбій, бійки, образи), так і цивільних (повернення боргів, відшкодування збитків тощо) проваджень. При цьому одним з основних завдань повітового суду було врегулювання земельних межових суперечок (розглядалися за участю землеміра) з повідомленням обох сторін за шість тижнів, а також посвідчення купівлі маєтків.

Зазначимо особливий порядок розгляду кримінальних справ згідно «Учреждений...» 1775 р. Після розгляду провадження повітовим судом справа надходила на ревізію до верхнього земського суду, звідти – до кримінальної палати. Така складна процедура, на переконання законодавця, повинна була забезпечити «справедливість» суду, яка розумілася виключно через формальне судочинство (коли судили «папери, а не людей». – Авт.), що вимагало правильно оформлених судових документів із залученням слідчих (повитчиків), протоколістів та секретарів, які «зналися» в законах.

***

Внаслідок захоплення Російською імперією правобережних територій у 1793 та 1795 рр. постало питання про їх «вписування» до імперського простору. Катерина II не переймалася пошуками компромісу з місцевими елітами та, використовуючи військову присутність, примусила шляхту до покори. Хоча спочатку *de jure* було збережено річпосполитське судочинство, *de facto* місцеві адміністратори (генерал-губернатор Т. Тутолмін та брацлавський губернатор Ф. Бергман) прагнули поставити його під свій контроль, вимагаючи винесення вердиктів здійснення вироків «іменем імператриці» та використання у судовому процесі не суддівської дискреції, а формальної системи доказів (Шевчук, 2022, с. 73).

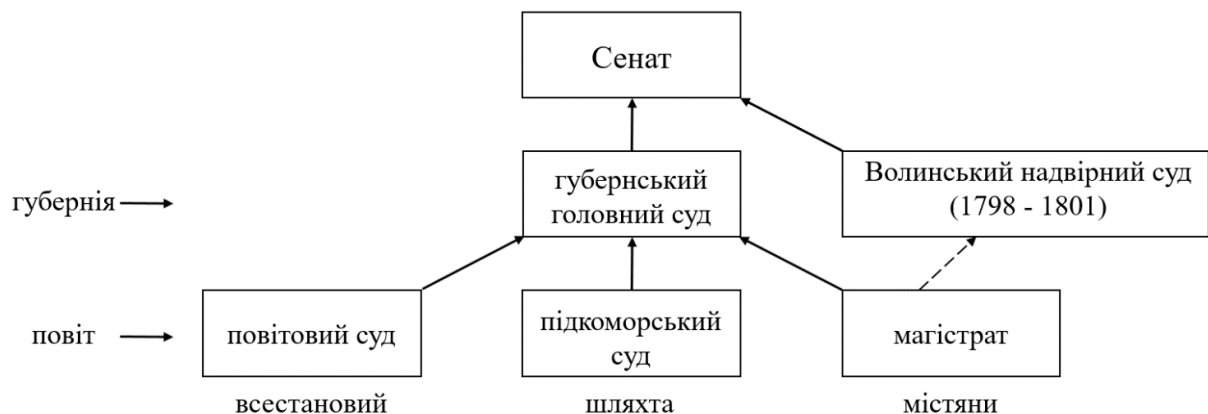
У новоствореному Брацлавському намісництві про заснування адміністративних та судових установ згідно «Учреждений...» 1775 р. було оголошено 23 квітня 1793 р., у Подільському та Волинському – 5 липня 1795 р. Однак процес інституціоналізації виявився пролонгованим: у Брацлавському намісництві установи були відкриті лише 20 лютого 1796 р., у Подільському – 1 травня 1796 р. та Волинському – 6 серпня 1796 р. (Григорьев, 1910, с. 311–312). Київська губернія тоді обіймала, головним чином, лівобережні території та своїх «канонічних обрисів» набула наприкінці 18 ст. за правління Павла I.

Зі смертю Катерини II 6 листопада 1796 р. розпочався новий період в історії Правобережжя. Павло I, намагаючись встановити елементарний порядок та поставити під контроль всю систему влади, згоден був запропонувати шляхті західних губерній певний *modus vivendi*. Своєрідним інструментом компромісу повинна була стати судова влада, яка в очах нового монарха не мала такого ж стратегічного значення, як у його попередниці. Перед місцевими адміністраторами на чолі з генерал-губернатором О. Беклешовим стояло складне завдання: встановити діалог з місцевою елітою, досягнувши її лояльності, та водночас задовольнити прагнення правителя. Варто зазначити, що регіональна влада не прагнула повністю потурати шляхті, а намагалася зберегти імперський контроль над внутрішніми процесами, поєднуючи це з намаганнями задовільнити соціальний запит на «спокій і справедливість». Локальну шляхту допускали до участі у виборах до адміністративних та судових органів, навіть якщо вона не відповідала імперським цензам, зберегли її владу над кріпаками. Проте передача юрисдикції над кріпосними селянами за середні та важкі кримінальні злочини означало б субституцію імперського суду приватним патримоніальним судочинством.

12 грудня 1796 р. переформатовані Київська, Подільська та Волинська губернії були віднесені до категорії «на особливих правах і привілеях». В. Шандра звертає увагу, що завдяки новій видовій організації влади було збережено традиційні системи права та судочинства (Шандра, 2009). 31 грудня 1796 р. було запроваджені нові штати, згідно з якими у кожному повіті створювався повітовий (від пол. *powiat*) суд. До його складу входили суддя 7 класу, два підсудки – 8 класу, писар – 10 класу та чотири возних 14 класу. При цьому жалування посадовцям з державної скарбниці не виплачувалося, а утримання мало здійснюватися згідно річпосполитівських правил (ПСЗРИ, т. 44, ч. 2 (1715–1800), с. 396–397).

Додаток 2.

Трансформація судової системи Правобережної України за правління Павла I (1797–1801 рр.)

Порівняння Додатку 1 та Додатку 2 дозволяє робити висновок про спрощення судової системи і про те, що повітовий суд став всестановим. До його юрисдикції відносилися кримінальні та цивільні провадження шляхти, вільного сільського населення, а також кріпаків, як власності поміщиків.

***

У матеріалах ф. 16 (Волинський головний суд¹) Державного архіву Житомирської області зберігається «Генеральний реєстр кількості розглянутих справ кримінальним і тимчасовими департаментами Волинського головного суду» за 1796–1826 рр. (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 1–1316). Своєрідний каталог надісланих на ревізію проваджень з судів першої інстанції засвідчує, що кріпаки чинили всі види злочинів. Тому постає питання, чому їх судив повітовий суд, навіть за злочини в межах одного маєтку? Пояснити це можна лише тим, що поміщики мали над кріпаками повну владу в повсякденному житті. За дрібні порушення офіціали карали самостійно (причому лише з дозволу власника), серйозніші злочини вирішувалися судовою

¹ Губернський головний суд – апеляційна установа за судовою реформою Павла I у західних губерніях, яка фактично здійснювала керівництво судовою владою в губернії. Складався з двох департаментів – кримінального та цивільного. До складу кожного входили обрані шляхтою на три роки голова (5 класу за Табелем про ранги) та три засідателі. Захист державних інтересів здійснювали призначувані до кожного департаменту радник (6 класу за Табелем про ранги) та секретар (детальніше: Шевчук, 2022, с. 159–182, 257–272).

інстанцією. Чітко про межі влади повітових судів свідчить ситуація з забитими до смерті чи просто померлими від побоїв кріпаками, коли навіть похоронити їх було неможливо без санкції нижнього земського суду.

Додаток 3.

Реєстр кримінальних справ Волинського головного суду (1797, 1806 рр.)

Види кримінальних злочинів	1797 р. ¹		1806 р. ²	
	Псправ	%	Псправ	%
Загалом кримінальних справ, з них	191		646	
Вбивства	43	23	23	3,6
Крадіжки і пограбування	72	38	231	36
Переховування втікачів	7	4	34	5,3
Ненасильницька смерть	-	-	17	2,6
Самогубства і спроби	-	-	17	2,6
Побої	11	6	30	4,6
Самовільні порубки лісу	-	-	24	3,7
Пожежі і підпали	6	3,1	45	7
Втеча арештантів і рекрутів	-	-	77	11
Продаж і скупка краденого	-	-	11	1,7
Підробка, шахрайство і фальшивомонетництво	-	-	19	2,9
Інші	52	27	118	18

Номенклатура кримінальних злочинів, провадження по яких надходили на обов'язкову ревізію з повітових до Волинського головного суду, свідчить, що селяни-кріпаки могли бути задіяні у всіх цих злочиннях. До категорії «інші» віднесено злочинства, у яких кріпаки не брали участі (напр.: спротив поміщиків, службові злочини, контрабанда тощо). Не завжди чітко вдається з реєстру встановити приналежність обвинуваченого. Зауважимо, що за період з 1797 по 1806 рр. зросла номенклатура кримінальних злочинів і почали враховувати ненасильницькі смерті (знайдених мертвими людей без ознак насильства), самогубства, самовільні порубки лісу, втечі арештантів і рекрутів (77 випадків, що становило 11 %), продаж і скупка краденого та підробка, шахрайство і фальшивомонетництво. Зазначимо зростання злочинів у 3,4 рази, хоча це не означає зростання криміногенної ситуації в регіоні, скоріше мова йде про розширення номенклатури справ, які надходили на ревізування, а також тим фактором, що 1797 р. був періодом трансформації повітових судів.

З погляду імперської влади найважчим був злочин, пов'язаний зі смертю (за М. Фуко «кривава злочинність» (Фуко, 1998, с. 96)). Зауважимо їх незначну кількість, адже станом на 1806 р. зафіксовано 23 випадки (3,6 %). Таке число можна пояснити не лише низьким рівнем злочинності, але й тодішньою судовою практикою: лише за наявності беззаперечних доказів підозрюваний підлягав покаранню. При найменших сумнівах за непереконаливих доказів уважалося за краще відпустити винуватого, ніж засудити невинного. Підставою слугував § 4 артикулу 3 розділу 14 Третього Литовського статуту «... у справах сумнівних [суд] має більше схилитися до звільнення, ніж до покарання» (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 56, арк. 81, 83 зв.).

1811 р. Волинський головний суд розглядав справу зі Старокостянтинівського повітового суду про вбивство 22-річним селянином С. Мазуровим селянки Параскевії. З матеріалів провадження стає зрозумілим, що селянин випивав у корчмі, після чого взяв палицю та забив жінку, яка йшла по вулиці. Враховуючи, що вбивство було ненавмисним, повітовий суд пропонував покарати 50 ударами батога та заслати до Сибіру на поселення. Якщо ж виявиться майно, то пропонувалося згідно конституцій 1496 та 1539 рр. стягнути на користь найближчих родичів убитої 120 гривень, рахуючи кожну за указом 19 липня 1800 р. по 24 коп. сріблом (Третій Литовський статут, 2004, с. 331). Проте у цьому та схожому випадках доводиться констатувати пом'якшення вироків, адже згідно артикулу 2 розділу 12 Третього Литовського статуту було передбачено, окрім головщини (грошового штрафу), смертна кара у випадку вбивства кріпаком кріпака сріблом (Третій Литовський статут, 2004, с. 309). Цей випадок, як і подібні до нього, демонструє тенденцію до пом'якшення покарань у судовій практиці того часу порівняно з більш ранніми законодавчими нормами. 1799 р. Київський головний суд схвалив вирок у справі вбивства одним кріпаком іншого – 35 ударів батогом, вирізання ніздрів та заслання на довічні роботи (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 29). В іншому випадку за ненавмисне вбивство жінки,

¹ ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 13–40 зв.

² ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 313–358 зв.

головний суд призначив покарання у 80 ударів канчуками та церковне покаяння (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 87).

Окрім вбивств, судові установи розглядали й випадки ненасильницьких смертей. Протягом 1827–1829 рр. Радомишльським нижнім земським судом (поліційна установа) проводилося слідство стосовно трьох кріпаків графів Ходкевичів. Коли у корчмі помер невідомий селянин, вони, не повідомивши владу, таємно закопали його у копці (пагорб, який відзначав межі володінь. – Авт.). Повітовий суд, не зумівши довести насильницьких дій, запропонував піддати їх церковному покаянню та направив матеріали провадження до Київського головного суду, звідки вони потрапили на схвалення до київського цивільного губернатора (ЦДІАК, ф. 1403, оп. 1, спр. 3, арк. 30). У 1811 р. Волинський головний суд розглянув за пришвидшеною процедурою низку справ про смерті, які не були спричинені насильством та надійшли на ревізію з судів першої інстанції. Ці дев'ять проваджень супроводжувалися свідченнями очевидців та медичними висновками: троє померло від апоплексичного удару, відомого сьогодні як інсульт; один потонув нетверезим під час купання; двоє повісилися (жінка та чоловік, який був кульгавим на одну ногу та зламав іншу); один – від лихоманки (60 років), один – від «внутрішньої хвороби» та останній – випадково застрелився (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 56, арк. 226). Ці справи демонструють різноманітність випадків, які підлягали судовому розгляду, навіть якщо вони не були пов'язані з насильницькими діями.

Смерть новонароджених породжувала низку складних юридичних питань. У процесі розслідування зазвичай не виникало сумнівів щодо умисного вбивства небажаної дитини. Однак, дотримання чинного законодавства могло призвести до втрати землевласником його майна. Це пояснюється тим, що відповідно до § 1 артикулу 60 розділу (?) Другого Литовського статуту¹, як матір, що вбила своє немовля, так і її спільник підлягали страті. Крім того, згідно зі статтями 154 та 163 «Військового статуту» 1716 р., за вбивство передбачалося відрубання голови, а за дітовбивство – ще жорстокіше покарання у вигляді колесування (ДАЖО, ф. 9, оп. 1д., спр. 276, арк. 4–5, 21–21 зв.). Не змігши достеменно встановити факт навмисного злочину, суд вирішив призначити 25-річній Г. Матвіївій церковне покаяння. Її підозрювали у вбивстві новонародженої дитини, тіло якої було знайдено у ставку. Таке рішення можна розглядати як компроміс між повним виправданням та суворим покаранням, передбаченим законом за дітовбивство (ДАХМО, ф. 4, оп. 1, спр. 434, арк. 4, 30).

До категорії кримінальних діянь, учасниками яких могли бути поміщицькі селяни, доцільно зарахувати ряд корисливо-насильницьких злочинів проти власності: незаконне привласнення чужого майна у формі крадіжок та грабевіжів, його купівля чи продаж, незаконна вирубка лісових насаджень та умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, різноманітні форми шахрайства та контрабанда. Всі ці діяння об'єднує спрямованість на незаконне збагачення шляхом заподіяння майнової шкоди іншим особам або державі. М. Фуко характеризував цю сукупність протиправних дій як «злочинність обману» (Фуко, 1998, с. 96).

На початку 1799 року Київський головний суд розглядав низку кримінальних справ, пов'язаних з крадіжками. 3 січня суд переглядав справу О. Іванова, звинуваченого у викраденні різного майна, включаючи коней. Повітовий суд пропонував покарання у вигляді 70 ударів канчуками та відправлення в рекрути (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 9, арк. 1). Через чотири дні, 7 січня, генерал-губернатор О. Беклешов затвердив вирок про покарання канчуками двох селян із с. Помийники за крадіжки, повідомивши про це Київський головний суд. Протягом того ж року Київський головний суд виніс кілька вироків за подібні злочини. Кріпосному селянину за крадіж коня призначено 60 ударів канчуками. В іншій справі кріпак та його спільник за викрадення отримали по 70 ударів канчуками та були віддані на поруки (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 17, 63). За третю крадіжку кріпосний селянин був покараний 20 ударами батоном, вирізанням ніздрів та засланням на довічні роботи (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 29). У справі про викрадення коней покарання розподілилися так: рецидивіст отримав 100 ударів канчуками, двоє інших – по 70, а той, хто не доніс про злочин – 50 ударів (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 8). 1819 р. київський губернатор схвалив вирок щодо кріпака графині С. Потоцької, який утік, змінив прізвище та вкрав двох коней: 25 ударів канчуками та віддати в рекрути, а якщо нездатний до служби – заслати до Сибіру на поселення (ЦДІАК, ф. 484, оп. 5, спр. 667, арк. 7). 1825 р. київський губернатор схвалив вирок у справі кріпака, який украв в унтер-офіцера 50 руб., у селянки – сокиру та чоботи: 30 ударів канчуками та взяття на поруки. Якщо ж не виявиться бажаючих взяти, то заслати підсудного до Сибіру на поселення (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 161, арк. 29). Для відшкодування збитків часом підсудних примушували працювати на суконній фабриці, як це пропонувалося Уманським повітовим судом 1812 р. (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 82, арк. 3 зв.). Варто зазначити, що не всі обвинувачені доживали до винесення вироку. Наприклад, Ф. Стельмах, який перебував під вартою в Подільській губернії з 1822 по 1825 рр. за підозрою у

¹ Помилкове відсилання в архівній справі, адже такого артикулу не було виявлено.

різних крадіжках, помер до завершення судового процесу (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 161^а, арк. 5 зв.). Цей огляд демонструє суворість покарань за майнові злочини наприкінці XVIII – на початку XIX ст., а також складнощі тогочасної системи правосуддя.

Після крадіжок та пограбувань другою за кількістю злочинів категорією були втеча арештантів та рекрутів (станом на 1806 р. – 77 випадків). Верховна влада зобов'язала міщан та селян безкоштовно супроводжувати арештантів (підозрюваних у різних злочинах та дезертирів) до місця суду / слідства. Через непідготовленість конвоїрів, а часто це були виділені офіціалами або десяцькими селяни похилого віку або фізично слабкі, та неефективну систему супроводу заарештовані втікали. Ці випадки ставали предметом розслідування та розгляду повітовими судами й перше запитання стосувалося, чи це відбулося з необережності, чи було сплановане? (Шевчук, 2022, с. 432). 1 лютого 1799 р. генерал-губернатор О. Беклешов схвалив вирок про покарання двох селян за втечу арештантів з с. Плоске П'ятигірського повіту. Разом з тим, втеча відбулася тому, що одного з конвоїрів тримали на панщині до ночі й тому десяцького покарали 60 ударами канчуків (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 3, 7). 1821 р. кримінальний департамент Волинського головного суду ревізував справу з Новоград-Волинського повітового суду про втечу з-під варти трьох арештантів. Обвинувачували чотирьох селян, яких повітовий суд пропонував покарати 15 ударами канчуків та залишити на попередньому місці проживання. При цьому, один із обвинувачених був старше 70 років¹, а інших – навіть не питали. Тому, підсудка повітового суду, який проводив слідство, постановили оштрафувати за неналежно проведене слідчі дії на 9 руб. (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 110, арк. 2).

8 серпня 1799 р. Заславський повітовий суд розглядав провадження про дезертира мушкетерського полку Н. Морозова (ЦДІАК, ф. 1715, оп. 1, спр. 11, арк. 8 зв.). 17 січня 1799 р. у Київському головному суді розглядалося провадження з Київського повітового суду про переховування селянами їхнього сина, рекрута артилерійського осадного полку А. Ткаченка. Під час розслідування з'ясувалося, що син прийшов увечері, а зранку мати пішла до волосного голови. Проте син втік на болота, де його спіймали. Повітовий син пропонував не карати батьків і головний суд підтримав це рішення, надіславши справу до цивільного губернатора (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 9, арк. 39–39 зв.). 1799 р. троє селян за вироком Київського головного суду за переховування трьох рекрутів отримали по 50 ударів канчуками, за іншим провадженням – двоє селян отримали таке ж покарання (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 5, 11).

Влада боролася з організованою злочинністю. 1799 р. Київський головний суд схвалив вирок обвинуваченому у переховуванні злодія у своєму будинку – 30 ударів батогами, вирізання ніздрів та заслання на довчні роботи та іншому – за неповідомлення про це – 80 ударів канчуками (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12, арк. 101).

Висновки. Інкorporація Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. призвела до суттєвих трансформацій судової системи та правового статусу кріпосного селянства. Відбувся перехід від домінального (патримоніального) суду, характерного для Речі Посполитої, до імперської судової системи. Кримінальні справи кріпаків за злочини середньої тяжкості та тяжкі тепер розглядалися державними судовими установами, а не поміщицькими судами.

Запровадження «Учреждений для управления губерний» 1775 р. та подальші реформи Павла I сформували нову структуру судових органів на Правобережжі, зокрема повітові суди, які стали основною ланкою розгляду справ кріпаків. Аналіз судової практики показує, що селяни-кріпаки підлягали суду за широкий спектр кримінальних злочинів, включаючи вбивства, крадіжки, втечі та інші правопорушення.

Спостерігалася тенденція до пом'якшення покарань порівняно з нормами Третього Литовського статуту та імперського судочинства, хоча вироків все ще залишалися досить суворими. Імперська влада прагнула встановити контроль над судочинством щодо кріпаків, обмежуючи владу поміщиків у кримінальних справах. Це відображало загальну політику централізації та уніфікації управління в імперії.

Судова система стала важливим інструментом інтеграції Правобережжя до імперського простору, але водночас зберігала певні елементи місцевої специфіки, особливо в перші роки після інкорпорації. Трансформація судової системи відображала складний процес пошуку балансу між інтересами верховної влади, локальних адміністраторів, місцевої шляхти та необхідністю забезпечення мінімального правового захисту для кріпаків.

Незважаючи на зміни, правовий статус кріпаків залишався вкрай обмеженим, що відображало загальну соціальну структуру Російської імперії того часу. Дослідження демонструє

¹ 1798 р. верховна влада визначила, що злочинців старше 70 років заборонено піддавати тілесним покаранням, достатньо вислати до Сибіру (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 12а, арк. 21). Коли 87-річний кріпак вбив свою дружину, київський губернатор схвалив вирок – заслання на довчні роботи без покарання батогами (ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 161, арк. 19).

необхідність подальшого вивчення судових практик та їх впливу на соціальні відносини у Правобережній Україні кінця XVIII – початку XIX ст., особливо в контексті порівняння з іншими регіонами імперії.

Подяка. Висловлюю вдячність колективу Державного архіву Житомирської області за їхню допомогу у процесі пошуку та опрацювання архівних матеріалів. Окрема подяка адресується членам редакційної колегії журналу за їхні фахові рекомендації та експертну підтримку на етапі підготовки рукопису до публікації.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бовуа, Д.** (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.* Львів: Кальварія. 296 с.
- Гессен, И. В.** (1905). *Судебная реформа.* Санкт-Петербург. 267 с.
- Градовский, А.** (1866). *Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры.* Санкт-Петербург: Тип. И. Бочкарева. 284 с.
- Григорьев, В. А.** (1910). *Реформа местного управления при Екатерине II.* Санкт-Петербург: Рус. скоропеч. 396 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- ДАХМО** – Державний архів Хмельницької області.
- Долгих, А.** (2013). Ссылка крестьян на поселение в Сибирь по воле помещиков в законодательстве Российской империи. *Российская история*, 3, 74–84.
- Дубровіна, А. Б.** (1966). *Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.).* Київ: КДУ. 111 с.
- Емельянова, И. А.** (1962). Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период. Казань, 1962. 46 с.
- Ільїн, О.** (2016). Зміни в судоустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796–1801 рр. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2, 23–28.
- Каменский, А. Б.** (2001). *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа).* Москва: РГГУ. 575 с.
- Клочков, М. В.** (1916). *Очерки правительственной деятельности времени Павла I.* Петроград: Сенатская типография. 628 с.
- Ключевский, В.** (2005). *Русская история. Полный курс лекций.* Москва: Олма-ПРЕСС Образование. 974 с.
- Ковальова, С., Крумаленко, М., Музиченко, П.** (2004). Коментар. *Статuti Великого князівства Литовського. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Кн. 2.* Одеса: Юридична література, 353–522.
- Мадариага, Исабель де.** (2002). *Россия в эпоху Екатерины Великой.* Москва: Новое литературное обозрение. 976 с.
- Павлова-Сильванская, М. П.** (1964). Социальная сущность областной реформы Екатерины II. *Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей / Под ред. Н.М. Дружинина и др.* Москва: Наука, 460–491.
- Панин, Е.** (2006). *Уездные суды Российской империи в первой половине XIX века (по материалам мордовского края): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02.* Саранск. 22 с.
- Писарькова, Л. Ф.** (2007). *Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 743 с.
- Попелюшко, В. О.** (2016). Доменіальний (вотчинний, панський, поміщицький) суд на теренах України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право», 2 (14),* URL: <https://lj.oa.edu.ua/archives/n2-2016>.
- ПСЗРИ** – Полное собрание законов Российской империи.
- Третій Литовський статут** (2004). Статuti Великого князівства Литовського. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Кн. 2. Одеса: Юридична література. 568 с.
- Уортман, Р.** (2004). *Власти и судии: развитие правового сознания в императорской России.* Москва: Новое литературное обозрение. 515 с.
- Фуко, М.** (1998). *Наглядати й карати: народження в'язниці / Пер. з французької П. Таращук.* Київ: Основи. 392 с.
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Шандра, В. С.** (2009). «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект. *Регіональна історія України*, 3, 191–204.

- Шевчук, А. В. (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Видавець Євенок О. О. 580 с.
- Щербина, П. Ф. (1974). Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа. 190 с.
- Gut, P. (2013). *Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849*. Warszawa-Szczecin. 435 s.

References:

- Bovua, D. (2007). *Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini. 1793–1830 rr. [Russian power and Polish nobility in Ukraine. 1793-1830]*. Lviv: Kalvariia. 296 s. [in Ukrainian].
- Gessen, I. V. (1905). *Sudebnaya reforma [Judicial reform]*. Sankt-Peterburg. 267 s. [in Russian].
- Gradovskij, A. (1866). *Vyssshaya administraciya Rossii XVIII st. i general-prokurory [The highest administration of Russia in the 18th century and procurators general]*. Sankt-Peterburg: Tip. I. Bochkareva. 284 s. [in Russian].
- Grigor'ev, V. A. (1910). *Reforma mestnogo upravleniya pri Ekaterine II [Local government reform under Catherine II]*. Sankt-Peterburg: Rus. skoropech. 396 s. [in Russian].
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Oblast].
- DAKhMO – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Oblast].
- Dolgiĭ, A. (2013). Ssylka krest'yan na poselenie v Sibir' po vole pomeshchikov v zakonodatel'stve Rossijskoj imperii [Exile of peasants to settlement in Siberia at the will of landowners in the legislation of the Russian Empire]. *Rossijskaya istoriya*, 3, 74–84 [in Russian].
- Dubrovina, A. B. (1966). *Suspilnyi lad, mekhanizm upravlinnia ta pravo Ukrainy v period rozkladu feodalno-kriposnytskoi systemy i zrostannia kapitalistychnykh vidnosyn (persha polovyna XIX st.) [Social system, management mechanism and law of Ukraine in the period of decomposition of the feudal-serfdom system and growth of capitalist relations (first half of the 19th century)]*. Kyiv: KDU. 111 s. [in Ukrainian].
- Emel'yanova, I. A. (1962). *Vysshie organy gosudarstvennoj vlasti i upravleniya Rossii v doreformennyj period [The highest bodies of state power and administration of Russia in the pre-reform period]*. Kazan', 1962. 46 s. [in Russian].
- Ilin, O. (2016). Zminy v sudoustroji na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii u 1796–1801 rr. [Changes in the judicial system in the Ukrainian lands as part of the Russian Empire in 1796-1801]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 23–28 [in Ukrainian].
- Kamenskij, A. B. (2001). *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII veka (opyt celostnogo analiza) [From Peter I to Paul I: reforms in Russia of the 18th century (experience of holistic analysis)]*. Moskva: RGGU. 575 s. [in Russian].
- Klochkov, M. V. (1916). *Ocherki pravitel'stvennoj deyatel'nosti vremeni Pavla I [Essays on government activities during the time of Paul I]*. Petrograd: Senatskaya tipografiya. 628 s. [in Russian].
- Klyuchevskij, V. (2005). *Russkaya istoriya. Polnyj kurs lekcij [Russian history. Full course of lectures]*. Moskva: Olma-PRESS Obrazovanie. 974 s. [in Russian].
- Kovalova, S., Krumalenko, M., Muzychenko, P. (2004). Komentar [Commentary]. *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. T. III: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 r. Kn. 2*. Odesa: Yurydychna literatura, 353–522 [in Ukrainian].
- Madariaga, Isabel' de. (2002). *Rossiya v epohu Ekateriny Velikoj [Russia in the era of Catherine the Great]*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. 976 s. [in Russian].
- Pavlova-Sil'vanskaya, M. P. (1964). Social'naya sushchnost' oblastnoj reformy Ekateriny II [The social essence of the regional reform of Catherine II]. *Absolyutizm v Rossii (XVII–XVIII vv.): Sb. statej / Pod red. N.M. Druzhinina i dr.* Moskva: Nauka, 460–491 [in Russian].
- Panin, E. (2006). *Uezdnye sudy Rossijskoj imperii v pervoj polovine XIX veka (po materialam mordovskogo kraja) [County courts of the Russian Empire in the first half of the 19th century (based on materials from the Mordovian region)]*: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Saransk. 22 s. [in Russian].
- Pisar'kova, L. F. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie v Rossii s konca XVII do konca XVIII veka: Evolyuciya byurokraticheskoi sistemy [State administration in Russia from the end of the 17th to the end of the 18th century: Evolution of the bureaucratic system]*. Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN). 743 s. [in Russian].
- Popeliushko, V. O. (2016). Domenialnyi (votchynnyi, panskiy, pomishchyt'skyi) sud na terenakh Ukrainy [Dominial (patrimonial, lordly, landlord) court on the territory of Ukraine]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya «Pravo»*, 2 (14) [in Ukrainian].
- PSZRI – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete Collection of Laws of the Russian Empire] [in Russian].

- Tretii Lytovskiy statut** (2004). Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. T. III: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 r. Kn. 2 [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. Vol. III: Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588. Book 2]. Odesa: Yurydychna literatura. 568 s. [in Ukrainian].
- Uortman, R.** (2004). *Vlastiteli i sudii: razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoj Rossii [Rulers and Judges: The Development of a Russian Legal Consciousness]*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. 515 s. [in Russian].
- Fuko, M.** (1998). *Nahliadaty y karaty: narodzhennia viaznytsi [Discipline and Punish: The Birth of the Prison]* / Per. z frantsuzkoi P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy. 392 s. [in Ukrainian].
- Shandra, V. S.** (2009). «Gubernii na osobyh pravah i privilegiiyah sostoyashchie...» yak politychnyi proekt ["Provinces on special rights and privileges..." as a political project]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 3, 191–204 [in Ukrainian].
- Shevchuk, A. V.** (2022). *Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.): monohrafiia [Judicial power in the life of society of Right-Bank Ukraine (end of the 18th – first third of the 19th century): monograph]*. Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O. 580 s. [in Ukrainian].
- Shcherbina, P. F.** (1974). *Sudebnaya reforma 1864 goda na Pravoberezhnoj Ukraine [Judicial reform of 1864 in Right-Bank Ukraine]*. L'vov: Vishcha shkola. 190 s. [in Russian].
- TsDIAK** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv].
- Gut, P.** (2013). *Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849 [Structure, organization and activity of patrimonial judiciary in the eastern provinces of Prussia in 1740-1849]*. Warszawa-Szczecin. 435 s. [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 24.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.11.2024